

Bir Amerikalının Asya-yı Vusta'da Seyahati:

Eugene Schuyler'in "Türkistan"ı

Âsûde S. DOĞAN*

Dünyayı bildiği ve hatta bilmediği kısımlarıyla merak etme, görme, tanıma, keşfetme gibi bir "derdi" olması sayesinde Batı'nın bugün olduğu yere geldiği bir gerçektir. "Batı", yaşadığı dünyaya dair bilgisini, asırlarca tâcirler, esirler, elçiler, kâşifler ve seyyahlar tarafından oluşturmuştur. Bu kişilerin büyük bir kısmı, dilini bile bilmeden gittikleri yerlerde gördüklerini, çoğunlukla önyargılı, taraflı ve kimi zaman da gerçeklikten uzaklaşarak aktarmışlardır. Yine de devirlerinin Avrupaî zihniyetini yansıtan bu eserler, asıl olarak gezilen yerler hakkında ilk elden tarihî ve sosyolojik malzeme oluştururlar. Elbette bu değerli ve vazgeçilmez kaynakların kullanımında, tarihî tenkit metotları çok daha hassas kullanılmalıdır. Batılıların zihninde Doğu imgesi, yıllar boyu *Prester John* gibi efsaneler ve Marco Polo'nun anlattığı inanılmaz hadiseler ile sislenmiş; romantik çağda tercüme edilen "Binbir Gece Masalları" ise egzotizmin simgesi hâline gelmiştir. Artık dünya Marco Polo zamanındaki gibi esrarlı bir yer olmaktan yavaş-yavaş çıkarken, seyahat koşullarında ise uzun süre kayda değer bir gelişme yaşanmaz. 18. yüzyılın sonlarında doruğa ulaşan "Doğu" merakını tatmin için pek çok seyyah yollara düşer. Tabii ki sadece egzotik olana duyulan merak değildir sebep. Eski zamanların yanlı veya kurgusal metinler sunan seyyahlarından, artık donanımlı, amacı belirlenmiş seyyahlarına doğru bir değişim söz konusudur.

Bu tür seyahatnâmelerden biri olan Eugene Schuyler'in **Türkistan**'ı, son zamanlarda bilhassa coğrafyamız ve tarihimizle alâkalı seyahatnâmelerin de yayımlanmasıyla gitgide zenginleşen seyahat literatürümüzdeki yerini 2007'de aldı. Esasında bu eser, ülkemizde ilk defa yayımlanmış değildi. Orijinal diliyle 1876'da Londra'da basılışının üzerinden fazla zaman geçmeden 1877'de, Mekteb-i Bahriye'nin İngilizce hocası Kolağası Ahmed Efendi tarafından tercüme edilmiş ve açıklama notları ile *Basiret Gazetesi*'nde neşredilmişti. Schuyler'in Türkistan seyahatine birlikte başladığı gazeteci MacGahan'ın Hive seyahatnamesi de Türkçe'ye aynı devirde çevrilmişti. Son asırlarda Devlet-i Aliye için en büyük düşman hâline gelen Rusya'nın Orta Asya'yı, yani kadim Türk topraklarını istilâsı, Osmanlılarca belli ki yakından takip edilmeye çalışılmaktaydı. Ancak ilginçtir, Osmanlı dervişi kisvesi altında ve Osmanlı pasaportu ile Orta Asya'yı gezen Arminius Vambery'nin seyahatnâmesi 1864'te İngiltere'de yayımlanışının üzerinden on dört yıl geçtikten sonra, Türkçe olarak ancak 1878'de yani

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Eugene Schuyler, Türkistan / Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Paradigma Yayınları, İstanbul, Mart 2007.

Schuyler'den bir sene sonra neşredilmişti. Ne var ki Schuyler'den yapılan bu ilk tercüme ne tam, ne de hatasızdır. Eserin yeni baskısının çevirmenlerinin de vurguladığı üzere, Ahmed Efendi, on iki bölümlük eserin altı bölümünü çevirmiştir. Bu altı bölüm de tam değildir, mütercim bazı kısımları atlamış, bazı yerlere ise kendi yorumlarını eklemiştir. Eserin yeni harflerle baskısı da ilk kez yapılmamış, farklı yayınevleri Ahmed Efendi'nin eski harflerle ve "eski dil"le yayımlanan çevirisini yeni harflerle ve bazen de sadeleştirerek basmıştır. Böylece, çevirinin eksik oluşuna kimi zaman transkripsiyondan kaynaklanan hatalar da eklenmiştir. Eserin bu baskılarından ilmî çalışmalarda yararlanılmasının güçlüğü, tam ve daha doğru bir çeviri yapılmasını gerektirmiştir. İşte böylece doktoralarını Orta Asya tarihi üzerine yapan Firdevs ve Halil Çetin, Prof. Dr. İsmail Aka'nın işareti, "teşvik ve yardımları" sayesinde bu işi üstlenirler ve ekleri ile 700 sahifeyi bulan eserin ana metni, bölüm isimleri ve ayrıntılı içindekiler sayfası ile birlikte, özgün baskıya sadık kalarak çevirirler. Eklerin tercümesi ise mütercimlerin ve editör A. Nezhî Turan'ın belirttiği üzere "şimdilik ertelenmiştir, mümkün olan en kısa sürede tamamlanması düşünülmektedir".

Eugene Schuyler² 1840 yılında New York'ta, ataları arasında G. Washington'ın ordusundan bir generalin de bulunduğu Hollanda kökenli zengin ve saygın bir aile içinde dünyaya gelir. On beş yaşında sonradan Yale Üniversitesi olacak Yale Koleji'nde dil, edebiyat ve felsefe dallarında tahsil görür. Mezuniyetinden sonra lisansüstü eğitimine başlar ve bir Amerika üniversitesinden "felsefe doktoru" unvanını alan ilk üç kişiden biri olur. 1863'te ise Columbia Hukuk Okulu'nu bitirir ve bu alanda çalışmaya başlar. Fakat hukukla meşgul olmak onu tatmin etmez, *The Nation* dergisine yazı göndermeye başlar, bunu ömrünün sonuna dek sürdürecektir. 1863'te New York limanına demirleyen Rus armadasından bir filo hayatında yeni bir sayfa açar. Bu filodaki gemilerden *Alexander Nevsky*'nin subaylarıyla ahbaplık tesis eder, onların sayesinde Rusça çalışmaya niyetlenir ve bu dili İvan Turgenyef'ten *Babalar ve Oğullar*'ı tercüme edecek kadar öğrenir. Bu, Turgenyef'in bir eserinin Amerika'da basılan ilk tercümesidir. Dilbilime meraklı, dil öğrenmeye çok yetenekli olan Schuyler, 1867'de Fince öğrenmeye başlar; Fin destanı *Kalevela*'nın Amerika'daki ilk baskısı yine onun tercümesidir. Bireysel çalışmaları bir yandan sürerken, 1864'te diplomatik bir görev üstlenmek için devlete başvurur. Üç yıl sonra kendisine Moskova'daki Amerikan konsolosluğunda bir pozisyon önerilir, kabul eder. Moskova'ya giderken, Almanya'nın meşhur kaplıca şehri Baden-Baden'de eserinin tercümesini yaptığı Turgenyef ile buluşur ve ondan Lev Tolstoy'la tanışması için bir mektup alır. 1868'de Tolstoy'u ziyaret edecek, dostluk kuracak ve *Kazaklar* romanını İngilizce'ye çevirmek için ondan izin alacaktır.

Moskova'da göreve başlamasının ardından Schuyler bir taraftan da akademik ve entelektüel uğraşlarına zaman ayırmakta, çıktığı seyahatlerde,

2 Schuyler'in hayatına dair bilgi için internet ansiklopedisi wikipedia'dan yararlanılmıştır.

ziyaretlerde bu yönünü de doyurmaya gayret etmektedir. St. Petersburg'da görevli olduğu sıralarda şehrin kurucusu ve Rus imparatorluğunun en büyük hükümdarı Petro'nun (Peter the Great) biyografisini yazarken bir yandan da Rus Coğrafya Topluluğu (Russian Geographic Society)'nin toplantılarına katılır ve Rusların fethine şahit olmaları için Orta Asya'ya davet edilen ilk yabancılardan olur. Bu yabancılardan biri de Hive seferini izlemekle görevli olan New York Herald muhabiri Januarius MacGahan'dır. Schuyler'in yaklaşık sekiz ay süren bu yolculuğunda tuttuğu notlarla oluşan seyahatnâmesi 1876'da basılan ve yazımızda tanıtılan eserdir. Bu seyahatinden ayrıca üyesi olduğu National Geographic Society'ye ayrıntılı bilgiler göndermiş ve A.B.D. hükümetine mufassal bir gizli rapor da sunmuştur.

23 Mart 1873'te St. Petersburg'dan ayrılan Schuyler ve MacGahan, Saratof'a kadar trenle gelirler. Yolculuğun bu ilk merhalesindeki yol arkadaşlarından biri de Rusların himayesine 1800'lerde giren Kırgız/Kazak Hanlıklarından "Bukeyef Orda"nın son prenslerinden ve Çingiz Han soyundan Cengiz'dir. Batı muhayyilesinde en bilinen Doğulu tarihî figür olan Moğol Hanının -suyunun suyu da olsa- ailesine mensup biri ile seferlerine başlamış olmak yazarı heyecanlandırmıştır. Saratof'ta indiklerinde, martın son günlerinde bulunmalarına rağmen Hazar Denizi'nin hayli kuzeyindeki bu topraklarda kar hâlâ kalkmamış olduğundan yola kızaklarla devam ederler. İtil Nehri kıyısından Samara şehri istikâmetine istasyonlarda at değiştirip ihtiyaçlarını görerek ilerlerler. Yazar, yol boyunca rastladıkları nehir kıyısındaki Alman kolonilerinden, aralarında "Şark hayatını ilk kez teneffüs ettik"lerini belirttiği Başkırt köylülerinden, Kosaklardan³, bütün bu halkların kökenlerinden, nasıl yaşadıklarından, özelliklerinden oldukça ayrıntılı olarak bahseder. Kosaklar hakkında Batı'da gayri-medeni oldukları gibi yanlış bir kanaat bulunduğunu anlatır; oysa onların "yumuşak, sevimli, yiğit ve misafirperver" nitelikleriyle "Rus medeniyetinin öncüleri" şeklinde tanımlanmaları gerektiğini işaret eder. "Ara sıra Kırgız bölgelerine düzenlenen yağma akınlarına katılsalar da, bazı Kırgızlar ya da medenileşmemiş kabilelere nazaran cesur, üretken ve dayanıklı" olan bu vatandaşları, sömürgeleştirilen toprakların iskân ve korunması işinde en güvenilir unsurlar olarak gördüğünün altını çizer. Uralsk'ta, yazarın Taşkent'e gideceğini öğrenen pek çok Kosak, onun hizmetine girmek ister; zira Taşkent'in onlara müreffeh bir hayat sağlayacağı kanaatindedirler. Yol üzerindeki son büyük Rus şehri Orenburg ise yazarın gözüyle Batı'nın son, Doğu'nun ilk kapısıdır. Yapıları ve kurumları ile Rusların damgasını taşıyan, 35.000 kişilik nüfusun 5000 kişisini oluşturan "Tatar ve

3 Kosaklar, bizde çoklukla Rus Kazakları diye bilinen Hristiyan halktır ve Rusların Orta Asya'yı işgâllerinde öncü kuvvet olarak önemli rol oynamışlardır. İngilizce'de Cossack olarak geçen bu kelimeyi mütercimler Türkçe okunuşuyla kullanarak Orta Asya'nın Türk kavimlerinden olan Kazaklar ile ayrılmasını sağlamışlardır. Eserde, bugün Kazak diye adlandırdığımız halk ise o zamanın ilmi kullanımına uygun olarak Kırgız, bugün Kırgızlar dediğimiz kavim ise Kara Kırgız ismiyle geçmiştir.

Asyalılar” cami ve kervansarayları, develeri ve giysileriyle oraya “Doğu havası” vermeye yetmişlerdir. Memurların ve askerlerin hepsi Rus’tur; tüccar sınıfı ise daha kozmopolittir, Rusları da “Asyalılar”ı da içerir. Otel ve okulların, tiyatro ve müzisyen grubunun da bulunduğu şehirde İngilizce, Fransızca ve Almancayı da iyi konuşan bir düzineden fazla insan bulunduğunu belirtmeden geçemez. Yazar demiryolunun buraya kadar uzanmasıyla şehrin ticarî öneminin ve Ural madenlerinin işletilmesi işinin daha da geliştirilebileceğini işaret eder. Seyahatin asıl zorlu aşamasına geçmeden önceki bu konakta gerekli tüm malzeme ve yardımcıları da temin ederler. Şehrin her yerinde Rus ordusunun Hive seferi konuşulmaktadır.

Asıl hedeflerine doğru step ve çölden oluşan güzergâhlarında kabileyi müthiş soğuk ve yolların bozukluğunun da ötesinde en çok değiştirecek at bulma meselesi zorlar. Öyle ki sıklıkla at yerine arabalarına deve koşmak zorunda kalırlar. Yol boyunca Orta Asya’ya dair kitaplar ile Kur’an’ın tamamını okur. St. Petersburg ve Orenburg’da, seferleri esnasında “düşman Kırgızların veya Türkmenlerin” saldırısına uğramak tehlikesine karşı pek çok kez uyarılırlar; ama böyle bir tehlikeyle karşılaşmazlar. Oysa Schuyler’in, kitabın ana metninde bir kere bile adını zikretmemesi çok ilginç olan Arminius Vambery’nin tamı tamına on yıl önce hemen hemen aynı topraklarda yaptığı seyahatte en korktuğu durum “Türkmen çapulcuları”na rastlamaktır ve başına bir iş gelmeden geri dönebilmesi neredeyse mucizevîdir. Anlaşıyor ki on yıllık süreçte Ruslar bölgenin hâkimiyetini kazanmışlardır. Güzergâhları üzerinde, bugün bir çevre felaketi simgesine dönüşen Aral Gölü de vardır. Martıları, ördek ve başka su kuşlarıyla, balıklarıyla, lezzetli olmasa da içilebilen suyuyla Karakum Çölünde bir hayat kaynağıdır. Ancak daha o zamandan yazar gölün sahasının daraldığı rivayetleri olduğundan da bahseder. Başka bir yerde de “Rus istilâcılar” tarafından yörenin ve genel olarak Orta Asya ormanlarının yakacak ve inşaat malzemesi için aşırı kesim yüzünden yok olma tehlikesi içinde bulunduğunu da kaydeder. Karakum Çölü boyunca sürülerini beslemek için kışlaklarından yaylaklarına giden Kırgız kabileleriyle karşılaşan yazar, onların kendilerini “Kazak” diye adlandırdıklarını, Ruslarınsa onları Hıristiyan ve Slav olan Kazaklarla karışmamaları için “Kırgız” olarak adlandırdıklarını söyler. Soylarının kesinlikle Türk olduğunu belirtir ve yakın siyasî tarihlerinden, yani Rus himayesine nasıl geçtiklerinden oldukça ayrıntılı bahseder; fakat Rusların Kırgız/Kazak Hanlıkları siyasetini çok da başarılı bulmaz. Belirsizliklere rağmen düzen yeni sağlanmıştı ve yazar seyahat ettiği zaman diliminde bozkırın en sakin günlerini yaşadığını belirtir. Tarihî bilgilerden sonra Kırgız/Kazaklar hakkında etnolojik, sosyo-kültürel ve ekonomik bilgiler verir. Çoğunluğu asırlardır olduğu gibi hayvancılıkla uğraşan bu halktan bazıları Sir Derya nehri boyunca tarımla uğraşmaya başlamıştır. Ne var ki çiftçilikle geçinenler, diğerleri tarafından hor görülürler. Schuyler’in verdiği bu bilgi, sadece o zamana ve o topluluğa has bir durum değildir. Bilebildiğimiz bütün geçmişleri

boyunca genel olarak atlı-göçebe bozkır kültürünün temsilcilerinden olan Türk toplulukları, yerleşik halkları -velev ki aynı dili konuşsunlar- aşağı görmüşlerdir. Anadolu'daki göçebe Türkmenler, yerleşik hayat süren soydaşlarını uyuşuk, işe yaramaz mânâsında "yatuk" diyerek küçümsemişlerdi. Seyahatnâmenin ileri bölümlerinde yazar Orta Asya şehirlerinin pek çoğunu gezdikten sonra açık arazide seyahat ederken "bağnazlığı ve Orta Asya'nın yerleşik halkının dar yaşantısını geride bırakıp tekrar bozkırın en sağlıklı ve zevkli bir bölgesindeyim" diyecektir. Schuyler'in 1870'lerde karşılaştığı göçebe Kazaklar, asırlardır değişmeyen bir kültürün temsilcileri olarak onu çok etkilemişlerdir.

Yazar, Kırgızların kendilerini Müslüman olarak tanımlamalarına rağmen, nadiren ibadet ettiklerini, inançlarına putperestlik ve Şamanizm'den pek çok bâtil itikâdın karıştığını, iyi Müslüman olmadıklarına dair herhangi bir imayı şiddetle reddedecek olmalarına karşın, aslında sadece bu dinden göründüklerine inanmaktadır. Yazara göre esasen neye taptıklarının çok da bilincinde olmadığını düşündüğü Kırgızlar "Müslümanmış gibi", aslen Şamanist olan Buryatlar da "Budistmiş gibi" davranmakta ısrar etmektedirler. Rusların onları Hıristiyanlaştırma imkânını kaçırmış olduğunu düşünür. Kendileri çaba göstermedikleri gibi, yabancı misyonerlere de imkân tanımamışlardır. Ona göre Rus işgal ve ilhakından önceki dönemlerde sultan ve birkaç idareci dışında bozkırdakilerin kendi dinleri hakkında bilgisi yoktur, ne camileri, ne de mollaları vardır. İfadesine göre, Ruslar onlarla iletişim kurarken Tatarca kullanmışlar, bütün halk görünüşte Müslüman oluncaya kadar camiler yaptırıp mollalar göndermişlerdir. Yine de Schuyler'in Orta Asya ahali içinde en beğendiklerinin, "tabiatın çocukları" olarak gördüğü göçebe Kırgız/Kazaklar olduğunu söylemek mümkündür. "Belki onlarla ilk karşılaşma pek hoş izlenimler bırakmayacaktır" ama "yakından tanıyınca kimse onları sevmeyen ve onlara saygı duymadan edemez. "Orta Asya'da yaşayan herkesin hükmü Kırgızların diğer topluluklardan daha üstün olduğu yönündedir" der.

Taşkent yolu üzerindeki Kazala'da, yerel Rus idarecilerinin "Türkistan vilayeti"ne ticaret amacı ile girmek isteyen Avrupalıların genel validen özel izinleri yoksa geri gönderilmelerine dair resmî belgeyi önüne sürmelerine karşı Schuyler, kendisinin ne Avrupalı, ne de tüccar olduğunu söyleyerek onları ikna eder. Anlaşıyor ki Ruslar, Avrupalı misyonerler gibi, tüccarların da kendi başlarına buyruk davranmasına göz yummamaya kararlıdır.

Yazar, yoldaşı MacGahan'dan "Perovski istihkâmı" diye bilinen Akmesjid adlı kasabada ayrılır. Buranın halkı kuşatmadan yılarak teslim olmak için başvurmuşken, Rus generali Perovski şöhretini pekiştirmek için kaleyi fethetmiş görünmek amacıyla şehre saldırmıştır. Kuşatma sırasında ölen Rus askerleri için bir anıtın da ihmal edilmediği bu kasabada yazar en çok Kırgızlar, Sartlar, Hiveliler ve Buharalılar'dan oluşan çocukların Arapça öğrenimi gördükleri eski usul mektepten etkilenir. Buradan sonra takip ettiği Sîr Derya vadisi güzergâhı, hem güzelliğiyle, hem de eski devirlerin görkemi hakkında fikir veren Otrar,

Savran gibi şehirlerin kalıntıları ile onu büyüler. Nehrin karşı kıyısında “Açlık Çölü” ile bitişik, kışın pek çok göçebe Kırgız’ın yaşadığı Kızılkum Çölü uzanmaktadır. Taşkent güzergâhında yolu Türkistan/Yesi şehrine de düşen Schuyler, “Cehriyye tarikatının kurucusu” olarak tanıttığı Ahmed-i Yesevî’nin, “Kırgızlar’ın hususî lideri” olduğunu söyler. Onun kabrinin bulunduğu ve Timur tarafından yaptırılanlardan ve Orta Asya’daki camilerin en kutsalı kabul edilen bu yerde -Rus istilasından önce-, emirler başta olmak üzere her yerden ziyaretçinin toplandığından bahseder. Ona göre şimdi şehirde bu caminin varlığından başka ilginç bir şey kalmamıştır. Elbette yerliler kutsal şehirlerini geri almak için savaşmışlar, ancak Schuyler’in cesaretini övdüğü Kosakların bastırması sayesinde Ruslar galip gelmiştir. Schuyler, şehrin fethedilirken yağmalanıp, halkın çoğunun katledilmesi rivayetini doğru ise bile “istisnai” bulur; “çünkü Orta Asya’da bir Rus harekâtı büyük bir disiplin ve merhametle damgalanmıştır”.

Taşkent’e nihayet bir gece vakti ulaşan Schuyler, ay ışığında şehri orta New York’un sessiz kasabalarına benzettiği için Orta Asya’da olduğuna inanamaz. Gün ışığında ise Taşkent’i Batı Amerika şehirlerine, mesela Denver’a benzetir. Gitgide büyüyüp gelişmesine rağmen, ticaretin geriliği, sanayinin yokluğu ve sadece resmî görevli olduğu için burada bulunan insanları sebebiyle şehrin yeni yakasının suniliğinin farkındadır. Yeni bir katedral inşa edilmesini, misyonerliğin yasaklandığı, dolayısıyla Müslümanları dinlerini değiştirmeye ikna edip cemaatin sayısını artıramayacakları ve Rus nüfusun da gayet az olduğu bir yerde israf olarak görür. Yazarın evler hakkında bilgi verirken Orta Asya zevkiyle döşenmiş olanları hoş bulup, “bülbul sesleriyle su üzerinde ışıklar titrerken bu manzara tamamen ‘Arap Geceleri’nden bir parça olur” deyişi, Doğu’da *Bin bir Gece Masalları* imgesini arayan Batılı zihninin ipucudur. Ancak şehirde yayımlanan *Türkistan Gazetesi*’nin Moskova ve St. Petersburg’daki gazetelerden iktibaslar dışında Orta Asya’dan nadiren bahsettiğini belirtir; “halk arasında edebiyatın yaygınlaşması için” çıkan Türkçe ekin içeriğinin ise tamamen “Arap Geceleri”nden alınmış masallar olmasını da eleştirir. Üst düzey askerlerden pek çoğu Hîve seferinde olduğu için kendi deyimiyle “yüksek resmî tabakadan” kurtulur ve Orta Asya seyahati boyunca “faaliyetlerinin merkezi” olarak kullandığı bu şehirde rahat ilişkiler, dostluklar kurar. Ancak bir yandan da yerlilerin “Yarım Padişah” diye adlandırdığı genel valinin, emri altına aldığı ülkelerdeki hanlarla, Rus payitahtındaki asilzâdelerin debdebesinin karışımı olarak Taşkent’teki sarayında sürdüğü hayatına şahit olamadığına da üzgündür. Bu hayat tarzı, en alt memur sınıfına kadar kendi benzerlerinin Moskova veya Petersburg’da sürdürdüğünün taklididir. Tek dertleri terfi edip büyük Rus şehirlerine gitmek olan bu insanlar arasında, buldukları toprakların tarihi, coğrafyası, dili, arkeolojisi, etnolojisiyle ilgilenenlerin sayısının “korkunç derecede az” olması Schuyler’i çok şaşırtır. Mamafih, Rusların Orta Asya’yı işgali, birtakım maceraperest insanı da bölgeye çekmiştir. Ruslar arasında yerli halk ve onların kültürü ile en ilgili kimse maliye

bakanlığı temsilcisidir. Türkçeyi “ihtimam ve zarafetle, mükemmel” konuşan bu adam ve eşinin evi, günün her saatinde yerli halktan görgülü zevâtın da katılımıyla renklendiği için yazar tarafından da sık sık ziyaret edilir. Bu ziyaretçiler arasında “eski mevkisini kaybetmiş beyler” de vardır. Onların da evlerine misafir olur, âdetlerini, hayat tarzlarını, dinî tasarruflarını yakından inceler ve her ayrıntısı ile resmeder. Her birinin diğerinden ilginç hikâye ve kişiliklerini naklettiği bu beyler sayesinde, yerlilerden kimilerinin zihniyetine dair mühim ipuçları da edinilir. Mesela Şehr-i Sebz Beylerinden Cura Bey “Rusların Orta Asya'nın efendisi olduklarına ve ileride herhangi bir fırsatın onlar sayesinde sağlanacağından” emindir ve bu yüzden onlara karşı direnenleri jurnalleyecek kadar da Ruslara sadıktır. Schuyler, Rusların Orta Asya'daki çıkarları için ondan iyi bir hizmetkâr düşünemez, mesela Buhara Emiri devrilip, yerine Rus himayesinde bir varis tayini mevzu bahis olsa Cura Bey, en iyi namzettir.

Schuyler, Orta Asya'da hemen herkesin hem ticaretle, hem çiftçilikle uğraştığını kaydeder. Bu tüccarlar arasında eski dönemden yeni döneme mevkiini korumuş, şehrin en nüfuzlu kişilerinden olanlar da vardır. Bu nüfuzlu kişiler için Rusların “İrsî Şerefli Vatandaş” belgesi ile de tescillenmiş bir tür sınıf yarattıklarını da yazdıklarından öğrenmek mümkündür. O, tiplerden başka, şehirdeki farklılıkları da çok iyi tespit etmiştir. “Asıl Taşkent” olarak gördüğü eski taraf ile, Rusların muhiti arasındaki farkın Orta Asya'da hiçbir şehirde bu kadar bâriz hissedilmediğini belirtir. Rus kısmını Amerikan şehirlerine benzetirken, yerlilerin eski şehrinde kendisini “neredeyse taşranın bir köşesinde” hisseder. Eski şehrin medrese kenarlarındaki bahçelerinde Rus tarafına henüz hiç gitmemiş, çoğu daha hiç “kâfir” yüzü görmemiş yaşlılar bulunduğunu öğrenir. İhtiyaç olmamasına karşın yeni şehre katedral yapılırken, eski kısımdaki câmiler bakımsızlıktan harap olmaktadır. Bir zikir ayinini izlemeye davet edildikleri için Rus arkadaşları ile gittiği bir camide çizmelerini çıkarmalarının istenmeyişi kibarca bulur.

Bütün seyahati boyunca gezdiği yerlerin demografik ve etnik yapısı hakkında bilgiler veren Schuyler'in aktardığına göre o devirde “Rus Türkistanı” bir milyonu göçebe olmak üzere bir milyon altı yüz bin nüfusa sahiptir. Yerli halkı oluşturan Özbek, Tacik, Tat, Sart, Kazak, Kırgız, Kıpçak, Hitay, Moğol, Tatar, Oğuz ibareleri arasındaki farkları, kaynaklara da atıfta bulunarak açıklamaya çalışır. Bu halklara ek olarak Araplar, Yahudiler, Hindûlar, Çingeneler gibi çeşitli milletlerden de azınlıklar bulunmaktadır. Taşkent'in ana unsurları olan Özbekler ve Taciklerin mizaçları arasındaki farklılığı Ferhad ve Şirin hikâyesinin versiyonu aracılığıyla göstermeye çalışır. Asıl alanı linguistik olduğu için, Taciklerin kullandıkları Farsçanın özelliği ile Özbeklerin Çağataycasının kökenlerini yetkinlikle açıklar. Taşkent bölümünde en mühim bahislerden biri yazarın Ruslar üzerinde Moğol ve Tatar etkisinin çokluğuna dair ulaştığı kanaattir. “(...) şimdi Buhara ve Taşkent'te görülen Asya tarzı yaşayışı dikkatle incelemeyen Rusya tarihinin tam olarak anlaşılamayacağını anlamaya başladım” der. Ancak verdiği örneklerden Moğol

tesiri diye bahsettiklerinin ağırlıklı olarak Türk tesiri olduğu açıktır.

Yerli halkın eğlence hayatıyla ilgili bahiste Orta Asya'nın tüm meskûn mahallerinde yerleşmiş bir gelenek olduğunu söylediği ve halkın batıda en büyük sanatçılara gösterdiğine eş bir ihtirama şahit olduğu "beççe"lerin raksından bahseder. Genç oğlanların icrâ ettiği bu meslek, Osmanlıdaki köçeklerin yaptığına benzemekle birlikte beççelerin daha itibarlı bir konumları olduğu anlaşılıyor. Rakstan başka bir çeşit komedi gösterisi de müstehcen içeriğine rağmen zevkle izlenmektedir. Genelde kadınlara düzenlenen bir eğlence olmasına rağmen, Schuyler kızların raks ettiği bir bezm âlemine de şahit olmuştur. Tıpkı haram olmasına karşın hangi sınıfa mensup olursa olsun, Müslümanların içki yasağını kolayca delmeleri gibi, kadınların erkekler önünde oynaması da tasvip edilmemekle beraber, fırsatını bulunca seyretmekten kimsenin çekinmemesi de dikkatinden kaçmamıştır. Nitekim, Zeng Ata Türbesi çevresinde düzenlenen panayırın, evliya ziyareti manzarasına rağmen, aslında insanların hem ziyaret, hem ticaret, hem ziyafet ihtiyaçlarını karşılamaya yaradığını da tespit etmiştir. Sünnet ve evlenme gelenekleri ile İran'da mümkün olan geçici evliliğin burada bilinmediğini de ayrıntılı şekilde kaydeder. Nikâh ve ilgili konularda naklettiklerinden, yetkin bir ağızdan şer'i bilgiler edindiğini anlamak mümkündür. Zaten kendisi de Kur'an'ı iyice tetkik etmiştir.

Taşkent'in ardından gittiği Semerkand, Avrupa muhayyilesinde en fazla yer edinmiş buna mukabil çok az bilinen Orta Asya şehri olması ve bu sebeple esrâr ve cazibe taşıması sebebiyle Schuyler'i heyecanlandırır. Öyle ki Timur nezdine gönderilen elçi Clavijo'dan sonra, 1620'deki Rus sefiri ve 18. yy'da bir, 19. yy.'da iki Avrupalı dışında buraya hiçbir batılının ayağı değmemiştir. Şehrin efsanelerle karışık kuruluş rivayetleri ve bilinen tarihi, Timur devletinin başkenti oluşu, Clavijo'nun şehri ziyareti, Babür ve Uluğ Beyler dönemi, Özbek Hanlıkları devri ve Rus kuşatması ile ele geçirilişi tarihini aktarır. Yazar şehri beklentilerinin de fevkinde bulur, Taşkent'ten çok farklı, sanki ayrı dünyaların bakiyesi oldukları izlenimini iletir. Herhalde onu en çok etkileyen, Taşkent'te eski ile yeninin müthiş karşıtlığına rağmen buranın geçmişten bugüne güzelliğini ve bütünlüğünü koruyarak ulaşmasıdır. Cehriyye tarikatının zikirleri bile ona daha heyecanlı ve içten gelir. Yazar şehrin harabe hâlindeki veya ayaktaki bütün tarihî binalarını ve kalıntılarını gezer, durumlarını nakleder. Semerkand'ın Taşkent'ten bir farkı da her esnaf kolunun kendine mahsus bir çarşısı olmasıdır. Akademik nosyonunun da tesiriyle, kimi zaman eserinin dipnotlarında konuyla ilgili bilimsel eserlerden alıntılar da yapmaktadır.

Schuyler ilk kez Semerkand'da Rus askerleriyle gerçek anlamda ilişki kurup, onları tanıma fırsatı bulduğundan bahseder. Onların kışla, kamp ve kulüplerine girip çıkar. Bunlardan biri subaylar için dinlenme ve bیلardo salonuna çevrilen Namazgâh Camii'dir. Bununla birlikte İslâm, devlet dinlerinden biri olarak kabul edilmiştir. General Kaufmann yerli halk arasında herhangi bir misyoner faaliyete

izin vermemektedir. Schuyler'in şehirde bulunduğu sırada şehrin valisi Başkırt asıllı Müslüman beyefendisi Yüzbaşı Sırtlanof'un da evinde kalır ve bu sayede şehri nasıl yönettiğine şahit olur. Halkın menfaati için çok çalışan, hastane ve okul yaptıran ve Müslümanların çocuklarını Rusça eğitim veren bu okullara göndermesi için çok uğraşan bu valiye ahali de Müslüman olduğu için güvenmektedir. Ne var ki genel vali onun görevine bir bahane ile son verecektir.

Schuyler, ayrı bir bölümde anlattığı Hocent şehrinin, istisnaî bir şekilde hem nehir kıyısında kurulu oluşu, hem de çoğunluğu Tacik olan halkının dost canlısı ve ehl-i keyiflikleri sebebiyle gördüğü diğer Orta Asya şehirlerinden farklılığını tespit eder. Henüz yakın gelecekteki tartışılmaz önemine erişmediği için olacak, Schuyler Hocent yakınlarındaki bol petrol kaynaklarından çok kısa bahseder. Hokand Hanlığına Rus diplomatların yokluğunda gitmeyi ise, onlarsız pek iyi karşılanamayabileceği endişesiyle dönüşlerine dek erteler. Aslında hem konakladığı istasyonlarda, hem de vardığı şehirlerde Rus görevliler de, Müslüman halk da Schuyler'e hep çok misafirperver davranmış ve sorun yaşamaması için gayret göstermiştir. Bununla birlikte pek çok kez de İngiliz veya Rus ajanı olduğundan şüphelenildiğinin farkındadır. Amerikalı olduğunu kabul ettirdiğinde ise muhataplarının çoğunun ülkesi hakkında neredeyse hiç fikri bulunmadığını kaydeder. O dönemde Hokand Hanlığı 1868'den beri tâbi bulunduğu Rus himayesindedir ve 1876'da resmen onların idaresi altına girecektir. Bu şekilde artık gerçek anlamda iktidar olmasa da Doğu hanlıklarından birinin yönetim tarzını, üst tabakanın hayat şeklini ve idaresi altındaki bir mülkü tetkik etme imkânı bulur.

Yazar sonraki durağı Buhara'yı Hokand kadar güzel bulmasa da, daha eski ve mükemmel bir medeniyetin izlerini taşıdığı kanaatindedir. Halkını da daha sevimli, daha ince terbiyeye sahip fakat daha sofistike ve hilekâr bulur. Ancak kendisine karşı fevkalade misafirperver davranılmıştır. Bununla birlikte ileri sayfalarda devlet adamlarının onu casus olarak gördüklerinden de bahseder. Schuyler, Buhara ile ilgili çok enteresan bilgiler, anekdotlar da aktarır. "Buhara despotizminin son Avrupalı kurbanı" Giovanni Orlando'nun serencâmı, mahkûmların keneler tarafından yavaş yavaş öldürüldükleri kenehane zindanları, edebe aykırı suç işleyenlerin tepesinden atıldığı ceza kulesi, II. Katerina'nın yine bir gönül ilişkisi rivayetine işaret eden medrese inşaatı, Timur'un Bursa'dan taşıdığı kütüphane hikâyesinin gerçeklik ihtimali ve en önemlisi Rusların kesin tavrına rağmen devam eden köle ticareti gibi... Vambery seyahatnamesinde en korkunç manzara olarak çizilen Türkmen kabilelerinin özellikle İran'dan kaçırdığı insanları sattığı bu köle pazarlarının varlığına Schuyler bizzat şahittir; hatta bir hadisenin baş aktörü olur. Bu, seyahat notlarının en ilginç kısımlarından birini oluşturur.

Isık Köl ve Yedisu vadisini geçişini müstakil ve yine zengin bilgi ve izlenimlerle dolu bir bölümde anlatır. Yolculuğunun son durağı olan Kulca ise

Çin ile Rusya arasında sürekli el değiştiren, bugün Doğu Türkistan'da kalan eski Kaşgar Hanlığına bağlı bir şehirdir. Burada, Orta Asya'nın daha önce gezdiği şehirlerdeki insan halitasına Uygurlar ve Tarançılar, Kalmuklar, Dunganlar, Mançu ve Çinliler gibi yeni tipler de eklenir. Dil, din, mimarî, giyim tarzı, alfabe, etnik yapı Çin kültürünün tesirindedir. Ancak Schuyler, çok geçmeden bu tesirin sadece yüzeyde kaldığının, burada Türk-Tatar karakterinin baskınlığının farkına varır. Rusların henüz ne yapacaklarına karar veremedikleri için kolonizasyonuna da izin vermedikleri bu şehir Schuyler'e gördüğü her yerden daha zengin olduğu izlenimini verir. Dönüş yolunda geçtiği Almatı'yı Orta Asya şehirlerine nazaran Rus veya daha ziyade Sibiryâ kasabalarına benzetir. Balkaş Gölü kıyılarından ilerleyip, Petropavlovsk ve Troitsk yoluyla tekrar Orenburg, Samara ve Saratof güzergâhını izleyerek demiryolu vasıtasıyla "yaklaşık sekiz aylık bir ayrılıktan sonra 15 Kasım 1873'te St. Petersburg'a varır.

Schuyler'in şu tespiti hem kendi hem de muhataplarının zihniyetini görmek açısından mühimdir: Seyahati boyunca herhangi bir şey için mecbur bırakılmayı reddedip özgür iradesini ortaya koyar ve han dahi olsa kimsenin kendisini aşağı görmesine müsaade etmez, çünkü yerli halkın karakterini, kendisi için "ne kadar fazla saygı talep ederse, o kadar saygı göreceği"ni bilecek kadar tanımıştır. Bu tavrının, ayrılmasından sonra Buhara'dan geçen bir Rus albayına yerli halkın "Bir Amerikalı on gün burada kaldı ve halkı tamamen kendi kontrolünde tuttu" dedirttiğine kânidir. Schuyler seyahatnamesinin bir önemi de Orta Asya Müslümanlığının evliya kültü merkezli, mistik karakterli halk İslâm anlayışı olduğunun bir belgesi olmasıdır. Halkın dinî pratikleri ve Kalenderîlerden Nakşibendîlere tarikatler hakkında küçük ama önemli bilgiler yanında, Anadolu'da bile çok iyi tanınan pek çok evliyanın kabrinin o dönemdeki durumunu da aksettirir.

Her açıdan iyi bir gözlemci, araştırmacı ve sentez kabiliyetine sahip olan Schuyler, kitabını sistematik bir şekilde kurgulamıştır. Seyahatnamede sadece şehirler değil, Orta Asya'nın kırsalı, çölleri, vadileri, dağları, gölleri, nehirleri, bunların ulaşım için sağladığı kolaylık ve zorlukları, faunası, florası, belki bugün nesli tükenmiş varlıkları, iklim kuşakları, yer altı-yer üstü zenginlikleri, arkeolojik kalıntıları, bölgeyle ilgili duyduğu her türlü rivayet, Nuh'un gemisi ve Prester John gibi Batı'da da maruf efsaneler, gittiği mahallerin tarihçeleri, taşrada hayat, toprak tasarrufu ve mülkiyet meselesi, vakıf arazileri, evlilikler, yaygın ve salgın hastalıklar, tedavi yöntemleri, ölüm, gömme ve yas âdetleri, depremler, 1770 ve 1810-11'de yaşanan korkunç kıtlık, ibadetler, Kur'an ve hâfızları, Sünnî-Şiî ayrımı, bu iki mezhebin birbirine kâfirlere olduğundan bile daha düşmanca hisler beslemeleri, medrese eğitimi, sadece "Mesnevî" üzerinde çalışılan Mesnevîhâne, kızların eğitimi, mahkemeler ve kadılar, Rus mahkemeleri, örfî hukuk meselesi, cezalandırma ve idam usûlleri, Müslüman âdetleri ve bâtil inançları, Vahhabî ve püriten hareketlerinin karşılaştırılması, esnaflar ve her şehirde olması gereken 32

esnaf kolu, kaybolmaya yüz tutan sanat dalları, bir asırdır değişmemiş gibi duran şehirler, yerlilerin urda/ordu pazarı, Rus askerlerinin sarhoş pazarı, semaverciler ve çayhaneler, attarlar, süslenme ve bakım kültürü, yazara poloyu hatırlatan “gök böri” oynayan sporcular, tüccar Hindûlar, şehirlerde banka olmaması, tefecilerin çokluğu, faiz yasağına karşı geliştirilen hileler, çinçilik, pamukçuluk, özellikle pamuk üretiminin Ruslar için anlamı, bugün hâlâ Bursa köylerindekiyle aynı şekilde yapılan ipekçilik, para, ağırlık ve ölçü birimleri, tarih boyu ve hâlihazırda kullanılan takvimler, vergiler, panayırların bölge ekonomisindeki önemli rolü, ulaşım, taşımacılık gibi pek çok konudan bahsetmiştir.

Schuyler, Rus İmparatorluğunun Orta Asya'yı sömürgeleştirme sürecinin canlı tanığı olarak, Rusların bu toprakları nasıl fethettiği ve hâkimiyet kurduğu, nasıl bir siyaset izlediği, himayelerindeki hanlıkların iç çekişmeleri, halkın yeni dönemdeki durumu ve Ruslara bakışı, gönüllülerden ve mecburî iskâna tâbi tuttuklarından oluşan kolonileri, Rusların zapt ettikleri topraklardan kazançları, ödedikleri bedeli karşılamadığı için zararda olduklarını düşünmeleri, sömürgecilik açısından henüz verimli görmedikleri için Orta Asya'ya demiryolu inşasının gerçekleşmemesi gibi çok önemli meselelerde birinci elden malzeme sunmaktadır.

Çevirmenler, metinde gerekli yerlerde, ortalama okur için çok faydalı olabilecek ayrıntıları ve bilgileri içeren notlar eklemişlerdir. Hatta bazen yazarın yanlış anladığı veya öğrendiği İslam inanışı ile ilgili bilgileri düzeltmişlerdir. Okurun işini kolaylaştıran ayrıntılı içindekiler ve indeks sayfaları da, kitabın bu baskısının diğer olumlu yönleridir. Beş yüz sayfayı aşan metnin genel olarak iyi bir çeviri olduğu belirtilmelidir; ancak maalesef kimi yerlerde çevirinin anlamayı imkânsız kılacak kadar kötüleştiği de vâkidir. Metinde İngilizce'den başka bir yabancı dilde yazılmış kelime hatta cümleler, dipnotta anlamı açıklanmadan olduğu gibi bırakılmayıp bu dili bilen kişilerin yardımıyla tercüme edilip metne eklenebilirdi. Bir diğer olumsuz nokta ise eserin orijinalinde var olduğunu bildiğimiz çizimler ve daha da önemlisi haritaların eksikliğidir. Bunlar, eserin taşıdığı önemin büyüklüğünü, yıllardır herkesin üzerine almaktan kaçındığı bir noktada hâlis niyetle gerçekleştirilen bu çeviri ve baskının değerini küçültmez.